

فیض عام

(تۆرکجه چئویریلری ایله فضولی نین ۱۶۵ فارسجا غزلی)

مقدمه، برده و توضیحات:

دکتر حسین محمدی صديق

سرشناسه : فضولی بغدادی، محمد بن سلیمان، ۹۱۳-۹۷۶ ق.

عنوان قراردادی : دیوان . فارسی - ترکی . برگزیده

عنوان و نام پدیدآور : فیض عام (تورکجه چئویریلری ایله فضولینین ۱۶۵ فارسجا غزلی) / مقدمه، ترجمه و توضیحات حسین محمدزاده صدیق.

مشخصات نشر : تبریز: انتشارات آذر تورک، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری : ۴۱۷ ص. : ۲۱×۲۸ س.م.

شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۴۳-۸-۹۹

وضعیت فهرست نویسی : فیبا

موضوع : شعر فارسی — قرن ۱۰ ق.

موضوع : Persian poetry — ۱۶th century

موضوع : فضولی بغدادی، محمد بن سلیمان، ۹۱۳-۹۷۶ ق. — نقد و تفسیر

موضوع : شعر فارسی — قرن ۱۰ ق. — ترجمه شده به ترکی آذربایجانی

موضوع : Persian poetry — Translations into Azerbaijani — ۱۶th century

موضوع : شعر ترکی — ایران — قرن ۱۴ — ترجمه شده از فارسی

موضوع : Persian poetry — Turkish poetry — Iran — ۱۴th century — Translations from Persian

شناسه افزوده : محمدزاد صدیق، حسین، ۱۳۲۴-، مقدمه نویس، مترجم

رده بندی کنگره : ۴۴P۱۰۱۵/۱۳۹۷

رده بندی دیوبی : ۸ ف۱۰۱۵

شماره کتابشناسی ملی : ۵۱۶۴۶۸

فیض عام

(تورکجه چئویریلری ایله فضولینین ۱۶۵ فارسجا غزلی)

مقدمه، ترجمه و توضیحات: دکتر حسین محمدزاده صدیق

انتشارات نباتی

تعداد صفحه: ۴۱۷ / چاپ اول / ۱۳۹۷

شمارگان : ۱۰۰۰ جلد / قطع: رقعی

قیمت: ۳۰,۰۰۰ تومن - شابک : ۲-۳۸-۸۶۹۰-۶۰۰-۹۷۸

مرکز فروش: تبریز- مابین سه راه طالقانی و تربیت مجتمع تجاری

اوستاد شهریار زیرزمین پلاک ۴۷ - تلفن: ۳۵۵۴۷۵۱۰

فهرست مطالب

۱۵.....	پرسگفتار.....
۱۶.....	۱. فذولی و دیوان فارسی.....
۱۷.....	۱-۱. فضولی و السرب.....
۲۰.....	۱-۲. فضولی عیب.....
۲۱.....	۱-۳. تحمیدیه و نعت.....
۲۲.....	۱-۴. شکوه گری.....
۲۳.....	۱-۵. اشک و بلا کشی.....
۲۵.....	۱-۶. دشواری راه سلوک.....
۲۷.....	۱-۷. فضولی و عشق.....
۳۰.....	۱-۸. معشوق فضولی.....
۳۱.....	۱-۹. عشق کربلا.....
۳۵.....	۱-۱۰. وحدت وجود.....
۳۵.....	۱-۱۱. تجلی و ظهور در تعینات.....
۳۷.....	۱-۱۲. ذم و اعظان غیر معظ.....
۳۸.....	۱-۱۳. مدح یا ذم؟.....
۴۲.....	۱-۱۴. پرورش نوجوانان.....
۴۵.....	۱-۱۵. دیوان بی عیب.....

- ۱۶- ۱. سخنوری و استحکام بیان ۴۶
- ۱۷- ۱. فضولی و حافظ ۴۷
- ۱۸- ۱. فضولی و سلمان ساوجی ۴۹
- ۱۹- ۱. فضولی و جامی ۴۹
- ۲۰- ۱. طرز نو ۵۱
- ۲۱- ۱. فضولی و نوایی ۵۵
- ۲۲- ۱. فضولی و صائب ۵۶
- ۲۳- ۱. گونه‌های تلمیح قرآنی ۶۰
- ۲۴- ۱. گونه‌های تشبیه ۶۱
- ۲۵- ۱. گونه‌های ایهام ۶۲
- ۲۶- ۱. غرب فضولی ۶۳
۲. مضامین فیض عام ۶۴
- ۱- ۲. مشترکات لفظی و معنایی ۶۷
- ۲- ۲. غزل‌های ردیف‌دار ۶۹
- ۳- ۲. گزینش ردیف ۷۱
- ۴- ۲. ردیف‌های مرکب ۷۱
- ۵- ۲. تغییر ردیف ۷۳
- ۶- ۲. حفظ ردیف و قافیه ۷۴
- ۷- ۲. حفظ قافیه ۷۵
- ۸- ۲. گزینش قافیه ۷۷
- ۹- ۲. حذف و تغییر ردیف ۷۷
- ۱۰- ۲. اوزان شعری ۷۹

۷۹..... ۱۱-۲. معنای طولی

۸۰..... سخن آخر

۸۱..... غزلیات فیض عام

۸۲..... تناسخ و تکرار نوم منیم تیغینی قویدو بؤینوما،

۸۴..... قالدی سنین گؤل ده، باشین سالدی آشاغا،

۸۶..... یار عشقین گره کدر دیر کی بی پروا اؤلا،

۸۸..... یار اؤلسا، طایفه یار لازمدیر اؤلا،

۹۰..... اؤلموشدو اوج منند زنت آمان سنا،

۹۲..... شمع بزم بهجتیم، آی کیمی دیون بس منا،

۹۴..... نه دل و دین قالدی نه صبر و سکین بقی،

۹۶..... کؤنلؤمؤ سیر ائت، اؤلور شوق لبین بئین اؤنا،

۹۸..... منع ائتدی آغلاماقدان، باخمادان رخسارینا،

۱۰۰..... اؤدلانان کؤنلؤمؤ هر دم خنده رو اؤل ماه ائدی،

۱۰۲..... بزمنی ائتدینسه شفای رقیب،

۱۰۴..... اؤز رواجین عشق، بو حیران و نالاندان آلب،

۱۰۶..... کؤنلؤم سنه هواسی منی محکم توتوب قالب،

۱۰۸..... دؤداغیندان سورالې، ایسته مه دیم آب حیات،

۱۱۰..... اؤرک دؤلور غمی گل بیرجه یؤل دا مندن ائشیت،

۱۱۲..... منیم رسوالېنیم چین اؤلدو واللھی فغان باعث،

۱۱۴..... معصیتلر ائدن اؤلموش سنه محتاج علاج،

۱۱۶..... حقّه ی لعل لبی یؤز درد و غم ایلر علاج،

۱۱۸..... گؤستردی لیلرین، اؤره گیم ائتدی خون قدح،

- ۱۲۰..... منیم تانیریم! او دردسیر دردیمه درمان ائدر یا یوخ،
- ۱۲۲..... غملىریم ايله هاماش اولماق اؤچون بیر یار یوخ،
- ۱۲۴..... سن گندهلی دا مجلسیمیزده حضور یوخ،
- ۱۲۶..... او کس عشقینده قلییم آتشین سوزون نهان ساخلار،
- ۱۲۸..... گنجه آهیم ووروب اؤد آیا، ایندی گؤیده کوکب وار،
- ۱۳۰..... ئله ظن ائتمه اؤخلاردان اؤره گیمده فغانیم وار،
- ۱۳۲..... چرخین سنین قدملرینه بار گاهی وار،
- ۱۳۴..... بیز بیلیم نه اؤچون بونجا غمین ایستر یار،
- ۱۳۶..... گر درخه تان چ کرسه، آردینجا اول سمن بر،
- ۱۳۸..... عاشقیندن ای سؤیلرکی چوخ پروا ائدر،
- ۱۴۰..... نشان اولدون غمیم اولار ای آسمان، شبلر،
- ۱۴۲..... یانیندا یار نه دن دردسیر یولده،
- ۱۴۴..... بو ایشلر کیمی بیر کار، اولما بیر کیمسه نین یوخدور،
- ۱۴۶..... ایشیم گؤجۆم گؤزه لیم بوردا بو دیار ایله زور،
- ۱۴۸..... گؤزۆم یاشی توتوب اطرافی سانکی دریایا،
- ۱۵۰..... کۆلۆمۆ یارا غنچه ی خندانین ائدییدیر،
- ۱۵۲..... یار عشقیندن اؤره گیمده ملالیم واردیر،
- ۱۵۴..... زلال فیض بقا، رشحه لی بو جامه مدیر،
- ۱۵۶..... ای آیهیم! سرو قدین نخل خرامانه مدیر،
- ۱۵۸..... اؤره گیمده بو غمیم اول لب میگوندا ندیر،
- ۱۶۰..... غمین کی شرح ائدیرم من، منه شراب وئیر،
- ۱۶۲..... بیلیمیرم کیم نییه زاهد بیزه آزار وئیر؟

- كۈنلۈنۈن دىردىنى - آزارىنى اۆل يار بىلىر، ۱۶۴
- اۆ، دىلىلە ھەر زمان كۈنلۈمۈ آزار ائىلەيىر، ۱۶۶
- گاھ لطفۇن گۈستىرىر، گاھى جفالار ائىلەيىر، ۱۶۸
- منە بىر رحم ائلەمك، يار اليندىن گلەمز، ۱۷۰
- روشن ائەلدۈ قامتىندىن دىدەى خونبارېمىز، ۱۷۲
- گۈل يۈزۈن تاپىندىن، اى جان! نەمىزىز اۆلدۈ خاكېمىز، ۱۷۴
- علمىن گۈزۈپ قارىدۇ بو دىلدە سۆالېمىز، ۱۷۶
- ذكرىنلە ذوق بىخش اورى ھەردەم زىبانېمىز، ۱۷۸
- خلق ايلە دىللىشماگە اى ھەھىچ يۈخدور ھوس، ۱۸۰
- گۈنۈز تەكلىگىندە، غمىن يار بىر، ۱۸۲
- حالېم سۈرۈشمایاچاق بو دىردىن بىر س، ۱۸۴
- يارب! بە حق حرمت رندىن دۇرۇد نوش، ۱۸۶
- آز - چۈخو سايماماغى يار بىزە، عالم وىرمىش، ۱۸۸
- منە آى اۆزۈلۈ دلىر التفاتېن چۈخدا كىم ائتمىش، ۱۹۰
- مىندىن اۆل مەچە ترك دل و دىن اىستىرمىش، ۱۹۲
- دل يار بلاسى ايلە بىر عمر آشنا ايمىش، ۱۹۴
- زەھى جفان كى اۆلۈبدور دىلىل رحمت خاص، ۱۹۶
- باشېن فدا ائىدىب چاغېرېر يار، يار، شەمە، ۱۹۸
- قد چكىنچە گۈزلىرىم اۆخاىرىنا اۆلدۈ ھەدەف، ۲۰۰
- گۈل اۆزۈندى تاپىپ عشق باغى لاپ رونق، ۲۰۲
- گر يۈلۈندا غمىن اى يار گرەكدىرسە رفيق، ۲۰۴
- بىتلارېن عشقى يۈلۈنداڧى رفيقىم توفىق، ۲۰۶

- ۲۰۸..... سن ای کۆلگەم! الیندن گلەبیر بیر دشت پیمالیق،
- ۲۱۰..... بدنییم، چرخ ائدیپ خون جگردن نمناک،
- ۲۱۲..... بی گناهم، منی شمشیر ستم اۆلدۆره جک،
- ۲۱۴..... اۆلسا ویران دا گۆزل، بیز غم عالم یئمەریک،
- ۲۱۶..... دردسر وئرمگی گۆردۆن نە تەھر آز ائتمیشیک،
- ۲۱۸..... سدن اۆزگە باشقا بتلارچین نظر آز ائتمیشیک،
- ۲۲۰..... کۆنۆل! گۆزدن داھا چۆخ گۆز کۆنۆلدندیر سنە مایل،
- ۲۲۲..... من سەل با، بېر قاشین سوداسېنا کۆنلۆنۆ دل،
- ۲۲۴..... سنی یالینن تۆرۈ اۆز دومدورو آئینە سیندە دل،
- ۲۲۶..... اودام من، ه منیب و ترو گرەک گۆلخن اولا منزل،
- ۲۲۸..... چوخلار ائیدییدی سندر دران درد حاصل،
- ۲۳۰..... سنین ستودای عشقیس نە اؤموش عاشقە حاصل،
- ۲۳۲..... قۇيما اسیر سلسلە ی غم اولا تۇتۇل،
- ۲۳۴..... کامیاب اولماق منە اۆز سئوگیلیمدن غەب گیل،
- ۲۳۶..... اؤ منیملەدیر، نە حاصل؟ هنج منە مایل گیل،
- ۲۳۸..... اۆل گۆنش یۆزدە نقابدا اۆلماسا هنج غم دگل،
- ۲۴۰..... گۆرندە آغلايیر اۆل گۆل عذار، آغلايیرام،
- ۲۴۲..... نۆلار گر من اۆلندە دلبرا خاک درین اۆلسام،
- ۲۴۴..... بو عالم ایچرە بیر دم دە یری رخسارسېز اۆلمام،
- ۲۴۶..... ائله دۆستلوقدا من دلبستە ی اۆل قدا دلجووام،
- ۲۴۸..... مندە هوس وار قاپېسېن قلییم قانیلە گیل ائدم،
- ۲۵۰..... کۆنلۆمە بو شەھردە بی مەر ماہ آلدېم گئدم،

- ۲۵۲..... عهد ائتدیم کی دئییم بیهده کار ایسته میرم،
- ۲۵۴..... قانلیدیر ای یار مژگانیم، نندیر، ییلمیرم،
- ۲۵۶..... سندن دا گیزلی غملری، ای جان! اندنمیرم،
- ۲۵۸..... آغلاماقلا یارا اظهار غم دل ائتمیشم،
- ۲۶۰..... من چوخ زمان او یاردان آزار چکمیشم،
- ۲۶۲..... جفا کار قانلی دیر اول دیر بی درد، من ییلم،
- ۲۶۴..... دندین کی اهل یایا داها جفا ائتمم،
- ۲۶۶..... عشقیمین دردی ایون همدن سنی من ایسته مم،
- ۲۶۸..... نه دن جانیم اوشار تک چم ییبدر غم، بونو ییلم،
- ۲۷۰..... سنین عشقین اؤدوندان جانیر ایم اولماغین سئوم،
- ۲۷۲..... سانما کیم بتلار هواسیله یان سها م،
- ۲۷۴..... نه من مقید اول سرو گلزار اؤلدوم،
- ۲۷۶..... اولمادان لاله اؤزوم، ساکن گلخن اؤلدوم،
- ۲۷۸..... من کی سربازلقد شمعیندن گؤزل کم اولماد،
- ۲۸۰..... حالما رحم بیر آن یار ائله میر، من نه ائدیم،
- ۲۸۲..... طوافین چین آیاغیمدا گوزومو جا به جا ائتدیم،
- ۲۸۴..... گوزوم قانلی یاشبندان بیر حبابدا آشیان ائتدیم،
- ۲۸۶..... نه کیپر یکدیر اوره ک قانیه یارب لاله گون ائتدیم،
- ۲۸۸..... بیر نفس اولمادی سندن بوشالا دور و بریم،
- ۲۹۰..... شمعه دؤندو، اؤد اؤرؤن گورچک منیم چشم تریم،
- ۲۹۲..... اگر اولسمده کسمز یاشینې بو چشم نمناکیم،
- ۲۹۴..... ییلیرسنمی نه دن خاكا بؤرؤندو رخس جانانیم،

- نئجه فاش ائيلمەسەن گىزلى غمىن بو جانېم، ۲۹۶
- اى شمع! سەننى عشقىن ايله ياندې بو جانېم، ۲۹۸
- محنت اۋدۇندا ياندې دىدام تىم منىم، ۳۰۰
- تازە نوخطى چېخان لىبتلرە دىوانەيم، ۳۰۲
- سۇيلىسە يۇخ نىسبىم اۋل سىرو قامت، نىيەلەيم، ۳۰۴
- ساييا! مى وئر كى بىر سۆز اۋل دىھاندان سۇيلىەيم، ۳۰۶
- تەخىر قۇيمادې چېخسەن غمىن شىرە زىبانېمدان، ۳۰۸
- بىر يۇخلىر خېرىن، سەندە مەگر شىداسان، ۳۱۰
- كۆنۈل گۈل اۋزىلرە سەن اكر چۇخ ھەمشىن اۋلسان، ۳۱۲
- سئوئىجىم اۋل سەن، مەن اكر پىكان چېخا بىردىن، ۳۱۴
- ائەلە توتدوم، چىمىز دىنەن اىل چابىك سوار الدىن، ۳۱۶
- سحر وقتى گۈلۈن جوورون ائىتدەن تا كى بۇلۇلدەن، ۳۱۸
- اى دل! چكىل اۋزۇندىن مەن يار ائىدەن، ۳۲۰
- بىر رەھم اسىرلىرىنە، اى يار! ائەلمىرسەن، ۳۲۲
- دەدى: "بىدبىر گىجە - گۈندۈز منىم دىردەن مەن سەن"، ۳۲۴
- اى كى چۈن يار اۋلوسان، دالبادال آزار ائىدىسەن، ۳۲۶
- كەم التفات اۋلوسان، عاشقە ستم ائىدىسەن، ۳۲۸
- سەن، اى شمعوش دلبر! گزىن لىل و نەھارم مەن، ۳۳۰
- جەھان گۈزگۈلىرىنى يارا ھەمتا گۈرمەيىنچە مەن، ۳۳۲
- نەيە نىسبەت ائىدىم اۋل سىرو سىنوبر قدى مەن؟ ۳۳۴
- قاشلارېندەن دا، جەنۇن اۋلۇمشۇ بىزلردە فزۇن، ۳۳۶
- عشق، مەزمون خەت لۇج جىيەن دىر مەن اۋچۇن، ۳۳۸

- ۳۴۰..... ئۈنۈن كۈيۈنە يۈللەندۈرۈپ، تەماشە ئايەلەيدىم رويۇن،
- ۳۴۲..... زەھى! ئاتەن سەننەن فەيىز ۋەجۇد ئۈلمۈشۈدۈ ئالەم جەنن،
- ۳۴۴..... سەن، ئاي! ھەر يەتتە گەزەندەن، ئۈنۈ سەھەب ئەزەتتەندەن،
- ۳۴۶..... مەنە يەنە لەتف گۈستەردەن، گەلبە ئەتتەندەن سەتەم گەتتەندەن،
- ۳۴۸..... قەزەن، سەفەت جەھە ۋە جەلەلەن مەھمەدەن،
- ۳۵۰..... كۈتۈرۈم دۈيۈر: "چەتەنەندە ۋەسەلەن مەھمەدەن!"
- ۳۵۲..... نە دەرۋە؟ ئۈرۈم: سەن ئاي غەنچە! ئۈل لەل گەھەربەرنەن،
- ۳۵۴..... ئۈرەككە يەنە سەن يەنە مەھەب ۋە چەنەربەن،
- ۳۵۶..... سەننەن ئۈچۈندۈر غەبە سەبەب ۋە ئۈرەگەن،
- ۳۵۸..... ئەستەمەم كۈتۈرۈن نەسەبەن غەبە - ئەمەن ئۈلسۈن سەننەن،
- ۳۶۰..... گەل ۋەتەنە يەنە سەلسەلەن مەسكە سەننەن،
- ۳۶۲..... ھەنچە سۈرۈمەندەن مەنە يەنە ئەنەن، كەي: جەننەن نەدەرسەننەن،
- ۳۶۴..... غەمەن سەننەن مەدە يەنە ۋەتەندەن، دۈندەن جەننەن، ئەنەن،
- ۳۶۶..... ئۈخەلەرنەندەن جەسەمە سەن گۈرۈگۈن رۈزەندەن،
- ۳۶۸..... يەلەرنە سەن ئەيەن پەرە نەبەن ئۈلۈبەدۈر مەھ،
- ۳۷۰..... يەر فارغە ئەسەدە مەن بى قەزەم ئەشەدە،
- ۳۷۲..... نە ئەجەب تەيغەن ئەگەر قەلبەمە يەدەدە ئەلەسە،
- ۳۷۴..... سەندەن سەيۋەن بىز نە نەگە ئەتتەشەك، دۈنە!
- ۳۷۶..... گەر فەلەك ئۈز كەنەسەلە سەننەن چەك ئەيەلە،
- ۳۷۸..... يۈخەدۈر قەپەندەن ئۈزگە پەنەگە يەنە،
- ۳۸۰..... مەن دۈنەم ھەنچە سەن تەك بۈستەندەن قەلخەمەن،
- ۳۸۲..... ئاي دەر! سەغە ئۈل كەي مەنەن ھەجەن دەر قەلەمەن،

- ۳۸۴..... هر يئتن ناکاما دلبر لعل لبدن کام وئردی،
 ۳۸۶..... اۆره کده من گؤل اوزدن خارخارلار تاپمیشام ایندی،
 ۳۸۸..... غملرین کؤنلؤم ائوین ائيله دی سلطان اوتاغی،
 ۳۹۰..... ذکریم هر گؤن، هر گئجه، اؤلموشدو نامین، یاعلی (۴)!!
 ۳۹۲..... اؤل گؤن کی اؤز یانیمدا گۆره نیمم حییممی،
 ۳۹۴..... بؤن وارلېغېما اؤد وورسا یاربېن داغ هجرانی،
 ۳۹۶..... آیاغېن تۆزلارې فتح ائيله ییب خورشید رخسانی،
 ۳۹۸..... یا - بېن دایېن ایله جهانا جور و جفانی،
 ۴۰۰..... حالې سمن بک باندېم، آنېب اؤل مجلس آرانی،
 ۴۰۲..... لعلین سنین آب زندانی،
 ۴۰۴..... آه و ناله کیم بونؤللر اثر ائتسین، هانی؟
 ۴۰۶..... قېلدې عشق ای خون - ل! کربوندا چوخ رسوا منی،
 ۴۰۸..... عشق، حیران بتان سیمبر ائتیش منی،
 ۴۱۰..... عقلدن عشق گلیب چکدی، برون ائتدی منی،
 ۴۱۲..... لغتنامه
 ۴۱۵..... فهرست الفبایی مطلع های غزل های فارسی

بسم الله الرحمن الرحيم

۱. فضولی و دیوان فارسی

عبدان فیض عام را بر ترجمه‌ی ترکی ۱۶۴ غزل از دیوان فارسی حکیم فضولی گذاشته‌ام. حکیم ملا محمد فضولی بیاتلی در کنار دیوان ترکی معروف خود - یوانی نیز به فارسی ترتیب داده است. در دیباچه‌ای که بر این دیوان نوشته گوید:

«... روزی گفتم کتبی افتاد، پرچهره‌ای دیدم فارسی نژاد،
سهی سروی که حیرت نظای فتارش الف را از حرکت انداخته بود و
شوق مطالعه‌ی مصحف رخسارش دیده‌ی نایبای صاد را عین بصر
ساخته بود:

سرو چمن لطف، قد دلکش او،
شمع شب قدر، عارض مهوش او.
سروی که ز دیده می‌خورد آب مدام،
شمعی که همیشه از دل است آتش او.

چون توجه من دید، از گفت‌های من چند بیتی طلبد. من نیز چند
بیتی از عربی و ترکی به او ادا نمودم. و لطایف چند نیز از قصیده و معما
بر او فرودم. گفت که: این‌ها زبان من نیست، و به کار من نمی‌آید. مرا
غزل‌های جگرسوز عاشقانه‌ی فارسی می‌باید!
ابهام در معانی و اغلاق در کلام،

کار اکابر علمای زمانه است.
تاب عذاب فکر ندارند دلبران،
مرغوب دلبران، غزل عاشقانه است!

بی زلف از این سخن مرا خجالتی دست داد و آتشی در دل افتاد
که سرمه اندوخته‌ی مرا همه سوخت و در شبستان خیالم، شمع شوق
غزل فارس بر آروحت شبی چند، خود را در آتش تفکر گداختم و در
غزلیات فارسی دیوانی مرتب ساختم که هم مدققان کامل را
مضمون‌های مبهم در فریب است و هم ظریفان ساده دل را از
مانده‌ی مذاقش نصیب.»

این دیوان شامل: ۳ مناجات، ۱ نعت، ۱ قصیده، ۱۰ غزل، ۱ ترکیب‌بند، ۲
مسمط، ۴۶ قطعه و ۱۰۶ رباعی.

۱- ۱. فضولی فیلسوف

مضامین فلسفی عمیق در سرتاسر دیوان فضولی یافت می‌شود. وی در
رباعیات این مضامین را به صورت بسیار لطیفی می‌پرورد:

روزی که ز هر چه هست آثار نبود،
وز خواب عدم زمانه بیدار نبود.
نورم شرر نار و گلم خار نداشت.
من بودم و یار بود و اغیار نبود.

مانند آنچه که جامی در دو بیت زیر می گوید:
 ای خوش آن دوران که پیش از روز و شب،
 خالی از اندوه و فارغ از تعب،
 متحد بودیم با شاه وجود،
 نقش غیریت به کلی محو بود.

ولی فضه‌لی مانند جامی و دیگر شاعران فارسی‌سرای پیش از خود، مضامین اندیشگانی فلسفی را به طور تصادفی وارد شعر نکرده است. او یک شاعر صد در صد مذهبی است، اما مذهبی اندیشمند که عقاید کلامی و فلسفی عمیقی دارد:

هیچ فردی را مدان به همه در سلک وجود،
 کاین گمان، اطلاق افعال عبث بر فاعل است،
 نکو اگر نگری، هیچ خلقتی بد نیست،
 تفاوت بد و نیکی که هست، در نظر است.

در بیت زیر علیه مذهب یون خرافی و غیر فلسفی فریاد بر می‌دارد:
 تا قبول او به شرع اثبات حقیقت نمود،
 جز شریعت هر که در دینی که دارد، باطل است.

گاهی نیز در جایگاه متکلمی جبری می‌نشیند:
 ذوقی از قدّ بتان حاصل نشد زهاد را،

طبع ناموزون کجا با سعی، موزون می‌شود؟

شعاع مهر و محبت کمندها دارد،

نمی‌رود سوی خوبان به اختیار کسی؟

باغبان! اعف قد آن سرو در شمشاد نیست،

کی نماید تربت جانی که استعداد نیست؟

برخی از غزلیاتش سراپا یدگاه فلسفی دارد و این دیدگاه اشراقی است:

ز جهانگردی ما، دیدن یاری است غرض،

زین همه سیر در این راه شکاری است غرض.

سیر صحرای بلا شیوه‌ی سربازان است،

پای تقلید در این وادی خونخوار منه!

قید علاقه هست فضولی کمال عیب،

زنهار پرده‌ای ز تجرد بر او مپوش!

اندیشه‌های فلسفی را بیشتر در رباعیات خود بیان داشته است:

حکم ازلم اسیر رفتار تو کرد،

حیران لب و واله گفتار تو کرد.

آیا چه دهد جواب من روز جزا،

آن کس که مرا چنین گرفتار تو کرد؟

و یا:

ای فیض هدایت مرا هادی راه،
دائم تو ز حال من به از من آگاه!
شادم که دم سؤال و تقریر گناه،
تر صاحب دعوی و تو قاضی، تو گواه.

۲- ۱. فضولی، طبیب

فضول در علم طب ید طولائی داشته است و احتمالاً در روزگار خود به طبابت مشغول بوده یا در بطاری و دارالشفاء کار می کرده است. در قصیده‌ی دوم به مطلع:

نیست اهل درد را جر رگهن دای شفا،
بی‌دوا در وی کز این درگه نمی‌یابد شفا.

از اشاره‌های ضمنی می‌توان دریافت که شاید مطلع از دقائق علم طب است وجود اصطلاحاتی نظیر: کلبه‌ی عطار، تبخیر، نسخه، خلط سودا، انشراق ماعدا، بخار خون، سرسام، صداع، رگ، خون فاسد، مرض، نبض، قاروره، تعیین غذا، امتلاء، بهبودی، شربت، پرهیز، تنظیم ترکیب، علاج درد، مزاج، دوا، صحت و غیره بر این ادعا صحه می‌گذارد. حتی در عاشقانه‌ها هم طبابت خود را بروز می‌دارد:

گفتم: «دل من از ذقنت قوتی گرفت،

خندید و گفت: «منفعت این است سیب را!»

غزل ترکی با ردیف «ای حکیم» و غزل فارسی وی با ردیف «ای طیب» که تقریباً با ترجمه از روی هم سروده شده‌اند حکایت از این معنی می‌کند. گذشته از آن، همان گونه که دیدیم رساله‌ای در طب با عنوان صحت و مرض دارد که در آن دقائق طب قدیم را به زبانی بسیار جذاب و عارفانه شرح می‌دهد. البته تأکید بر طبابت فضولی و وقوف وی از ریزکاری‌های علم و فن طب قدیم، جلوگیری برای انتقال وی به طبابت با نگره‌های عرفانی نمی‌تواند باشد.

۳- ۱. تحمیدیه نعت

دیوان غزلیات فضولی پس از که غزل عربی با دو تحمیدیه و یک نعت آغاز می‌شود. دو غزل تحمیدیه‌ی آغاز دیوان وی بسیار روان است و ابیات آن دارای پیوستگی معنایی است. به گونه‌ای که هر کس مطلع هر یک از آن‌ها را بخواند، یقیناً و به طور طبیعی تا مقطع غزل خواهد رفت.

ای ذکر ذوق‌بخش تو، زیب زبان ما،

بی‌ذکر تو مباد زبان در دهان ما.

ای بسته دانش تو، زبان سؤال ما!

ناکرده شرح پیش تو معلوم حال ما.

هر دو نعت نیز چنین است، بسیار لطیف و خوش آهنگ:

زهی فیض وجود از پرتو ذات تو عالم را،

کمال قدر تو برداشته از خاک آدم را.

به که نسبت کنم آن سرو صنوبر قد را.
إِنَّهُ أَعْظَمُ مِنْ كُلِّ عَظِيمٍ قَدْرًا.

اغلب در شروع به هر یک از حروف الفبا نیز یک یا دو غزل در توحید و نعت دارد. مثلاً در شروع به حرف «ت» دو غزل با مطالع زیر را سروده است:
قد آن صفات جاه و جلال محمد است.
احکام شرع و شرح کمال محمد است.

جانم در آرزویصال محمد است.
چشمم در انتظار جمال محمد است.

غزل‌های ۳۵۸ و ۳۵۹ و ۳۶۰ و ۳۷۹ نیز نعت‌های بسیار روان و زیبایی این دیوان هستند.

۴-۱. شکوه‌گری

گاهی چنان به عصیان و فریاد برمی‌خیزد که انگار می‌گوید همه‌ی فرق و طرائق، همگی راه به جهل و نادانی می‌پیمایند:
جمعی که در این بساط هستند همه.
از باده‌ی جام جهل، مستند همه.
هر یک غرضی را بت خود ساخته‌اند.
این است سخن که: بت‌پرستند همه.